

JAN CHLOUPEK (Brno)

VZTAŽENÍ ČASŮ K MOMENTU MLUVNÍHO AKTU

Nositel Nobelovy ceny z r. 1912, slavný chirurg a biolog Alexis Carrel pravil o problematice lidského času toto: „Onen čas, který měříme hodinami, představme si jako řeku, plynoucí stejnoměrně z neznámé minulosti do neznámé budoucnosti. Lidé běží podle této temné řeky; dokud jsou mladí a silní, běží rychle, a proto se jim zdá, že řeka teče líně, že se sotva hýbe. Čím jsou starší, tím se jejich chůze zpomaluje, u někoho více, u jiného méně, a pojednou se jim zdá, že řeka svůj běh zrychlila. Zatím je to však jen zdání, neboť sami zpomalili svůj běh. Až si pak jednoho dne uvědomí své skutečné stáří, připadne jim, že řeka-čas letí šílenou rychlostí kolem nich, že den, který dříve býval tak dlouhý, uteče pojednou jako hodina, kterou byly naplněny dny jejich dětství.“

Jazykovým časem, který je spjat toliko s tímto časem lidským, a nikoli s časem kosmickým, fyzikálním, měříme a z pozice „nyní“ hodnotíme tok událostí a procesů a do časové linie zařazujeme momenty (jeden nebo více) situací, stavů, existencí i charakteristiky účastníků dějů atd. Východiskem tohoto měření a časového hodnocení je situace „nyní, teď“, v běžných případech situace v okamžiku mluvního aktu. Ta nám člení děje atd. na minulé a budoucí; děje zahrnující v sobě i okamžik mluvního aktu jsou přítomné. Je pravda, že se mluvní akt vlastně „rozprostírá“, nicméně i tak se skládá z řady mluvních okamžiků. Celá tato závažná gnozeologická soustava funguje na základě vytříbené soustavy jazykové, a to spolehlivě a bez komplikací pro každého mluvčího a ten ji může také většinou popsat.

Interpretace časové kategorie jako jedné z deiktických kategorií temporálně-prostorově modálních však je snadná toliko na první pohled; při hlubším zamyšlení nebo podrobnějším zkoumání objevuje se zde řada neprůhledných míst a nejednotná terminologie, i když už necháme stranou tradičně rozdílné přístupy věd, které se časem jako kategorií gnozeologickou obírají.

Univerzální potíž při interpretaci časové kategorie vyplývá z toho, že pro mnoho jednotlivých případů složitějšího denotátu poskytuje jazykový systém jen trojí základní formu. Nemám na mysli jen ta známá fakta, že např. formy budoucího času slouží k vyjádření jistotní modality, že nepříznačkový čas přítomný funguje zástupně pro děje minulé i budoucí, že vznikají formy ad hoc typu *máme zatopeno*, popř. *měli jsme zatopeno* nebo *to už budeme mít zatopeno*. Sotva se lze vyhnout úvahám o významech slovesných časů při gnómičtém užití temporálních tvarů, třebaže uznáme, že jde o komunikační a stylovou platnost dosti specifickou. Na tomto místě bych chtěl spíše připomenout to,

že vedle minulého času mohou některé minulé formy vyjadřovat i dotyk s okamžikem mluvnického aktu, kdy děj není zakončen před okamžikem mluvnického aktu, například *Zůstal jsem až doteď, A já jsem na tebe počkal!, Vydržel jsem, Učesal ses pěkně, Vidiš, čekal jsem na tebe* — tedy ve větách s dokonavými i nedokonavými slovesy. Omezení produktivnosti těchto případů lze zřejmě hledat v lexikální sémantice uvedených sloves, obecně však tyto případy ukazují na plynulou návaznost složek časového systému: děj zde započal před okamžikem mluvnického aktu, dosáhl jej, ale protože je zhodnocený jako minulý, nemůže s mluvnickým aktem postupovat.

V případě slovanských jazyků se celá věc komplikuje ještě obecným charakterem slovanského slovesa.¹ Domnívám se, že je tu třeba v každém případě počítat s jeho modální konotací, tedy s přidatným významovým odstínem pouhé schopnosti nebo možnosti (v protikladu k živé akci), např. české výstraže v zoo *Zvířata koušou* odpovídá anglické varování *These animals may bite* s vyjádřením modálního slovesa. V Chaplinově filmu *Světla velkoměsta* říká dříve slepá dívka *I can see now*, v českém překladu *Už vidím*. Při podobné příležitosti byla německá otázka *Ist Paul vielleicht da?* přeložena dobrým překladatelem *Není tady Pavel?*, takže zase jako by sémantický náboj zvláštního druhu modality neslo i základní sponové sloveso, třebaže zde už jde o situaci aktuální. Ostatně i tzv. moravská příjmení typu *Kouřil, Vysloužil, Sháněl* vykládá F. Kopečný jako výrazy někdejší tendence k činnosti. Přímou v infinitivu ve spojení *mluvit rusky* se obráží fakultativně jak význam momentální živé akce, tak i relativně trvalé schopnosti. Co z toho vyplývá? Část komplikací s tzv. vněčasovým významem slovanského slovesa souvisí s jeho lexikálně sémantickou charakteristikou. Soudím, že proto není třeba vzdávat se pojetí aktuálnosti slovesného děje viděné z hlediska mluvnického aktu (chceme-li setrvat v oblasti mluvnické sémantiky), jak to činí autoři Panevová, Benešová a Sgall, kteří spojují (ne)aktuálnost s dobou, na kterou odkazuje slovesný tvar v důsledku svého významu — jako aktuální se potom hodnotí děje, jejichž vyjádření lze doplnit určením v daném okamžiku.² Fakt je; že věty *Pterodaktyl létal a Čáp létal chvíli nad chalupou* nebo věty *Tehdy jsem mluvil německy a Tehdy jsem ještě mluvil německy* mají v kontextu dost formálních ukazatelů pro rozlišení inherentně modálního a prostě dějového významu. Po stránce časového zařazení se dvojice těchto vět neliší. Avšak v přítomnosti jde o dvojí usouvztažňovací princip predikace: aktuální děj postupuje s okamžikem mluvnického aktu, kdežto neaktuální děj nikoli a to vůbec umožňuje, aby byl jako minulý, přítomný nebo budoucí hodnocen. Na to nemůže sémantický popis časové kategorie nepamatovat. Možno dále říci, že predikace se slovesem v přítomném čase pro aktuální děj časovou platnost argumentů propozice neomezuje, kdežto predikace se slovesem v minulém, budoucím nebo přítomném čase pro děj neaktuální tak činí. Jakkoli to zdánlivě zní jako paradoxní, ale i věty gnómičké povahy jako *Země se točí kolem Slunce* mají svou absolutně omezenou časovou platnost (danou lidským poznáním nebo existencí lidstva),

¹ Srov. např. H. Křížková, *Темпорально-квантитативная детерминация глагола*, Čs. rusistika 9, s. 86—93.

² J. Panevová, E. Benešová, P. Sgall, *Čas a modalita v češtině*, Praha 1971, srov. Z. Hlavsa, *Tři problémy pro strukturální výklad kategorie času*, sb. *Charakteristika temporalna wypowiedzenia*, Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk 1975.

a zásadně se tak neliší od neaktuálních vyjádření typu *Otec je dobrý*, zato věty s dějem aktuálním platí z hlediska okamžiku mluvního aktu absolutně neomezeně, celá propozice tu je. Zajímavé je, že bez signalizace jakýmkoli prostředky lze protiklad aktuálnosti/neaktuálnosti děje rozpoznat i u případů jako *Pozor, schodek!* × *Základní devítiletá škola, Horácké náměstí* nebo i *Otec je na zahradě* × *Otec je hodný*.

V každém případě nese vyjádření aktuálnosti v přítomném čase, jak se na tom zřejmě shodneme, zvláštní význam v tom, že se tu aktuálnost vztahuje k okamžiku mluvního aktu a s ním i postupuje, vyvíjí se. Naproti tomu vůči neaktuálnímu ději přítomnému, ale i vůči ději minulému a budoucímu je okamžik mluvního aktu tím hodnotícím bodem, z něhož jsou vymezovány. Pokud běží o přítomný děj neaktuální, záleží jeho specifičnost vůči času minulému a budoucímu v tom, že sice probíhá mimo časovou mez danou postupujícím okamžikem mluvení, ale v mezích jeho časové platnosti se může každý moment (zajisté nikoli jen středový) s okamžikem mluvního aktu ztotožnit, srov. např. ve větě *V tomto čtvrtstoletí létáme do vesmíru*. V případě nemožnosti takového ztotožnění volíme čas minulý nebo budoucí. Odstup mezi okamžikem mluvního aktu a dějem hodnoceným jako neaktuální vyplývá i z toho, že okamžik mluvního aktu nemusí být na časové ose středový, srov. výrok z r. 1976: *V tomto století se lidstvo postupně zřídá válek...*

K přítomnému času, avšak — podtrhuji — pouze u dějů aktuálních je třeba dodat ještě to, že je povýtce jazykový a že nedodává nic k propozici, kterou vyjadřuje a která je celou svou přirozeností přítomná. Souhlasím s A. Boguslawským v tom, že tato simultánnost okamžiku mluvního aktu s dějem inherentním v přítomtu je samozřejmá a že přítomný čas zde není nociónálním komponentem promluvové situace.³

Od výrazného specifického morfologického typu pro neaktuálnost děje (např. *kouřtva*) dospíváme v naší souvislosti k dalšímu úskalí spjatému s interpretací mluvnické kategorie času, totiž k úzkému vztahu mezi touto kategorií a dalšími kategoriemi slovesa, kategorií vidu a tzv. kategorií obvyklosti (uzuálnosti, jinak též habituálnosti), jak ji uvádějí *Teoretické základy synchronní mluvnice spisovné češtiny*.⁴ Tu je jednak náhledni, že proti klasické časové trojčlennosti *volal jsem — volám — budu volat* stojí u dokonavých sloves proti sobě protiklad *uvařil jsem — uvařím*, jehož oba členové se v časové platnosti mohou v okamžiku mluvního aktu stýkat, neboť první děj (*uvařil jsem*) může skončit až v průběhu děje druhého (*uvařím*), třebaže ten skončí až za okamžikem mluvního aktu (jak to vystihl F. Kopečný). Lze tedy časovou platnost minulého času dokonavých sloves pokládat za dějový moment, přesněji moment završení děje, který nepředběhne okamžik mluvního aktu, aniž se s ním ztotožní (aniž s ním postupuje); časovou platnost tzv. budoucího času těchto (dokonavých) sloves lze zase charakterizovat jako dějový moment, jímž je možno okamžik mluvního aktu předstihnout. Do tohoto „předstizení“ pochopitelně musíme započíst i vždycky existující možnost preparativního dějového stadia. I časová platnost věty *Zítřej ráno si uvaříme kávu* může souviset s „přítomným dneškem“, tj. s okamžikem mluvního aktu. Ještě aspoň poznámka k té správně

³ A. Boguslawski, *On the status of Temporal Expressions*, sb. cit. v pozn. 2, s. 7—61.

⁴ SaS 36, 1975, zvl. na s. 39.

tezi výše uvedených *Teoretických základů*, že totiž spíše než o násobené děje jde o význam „více než jednou“ ve větách jako *U nás nebývá sníh, Psi mívají blechy* ap. Rovněž v případě minulého času, jako ve větě *K snídani jsme tehdy jídávali jen chléb, housky a jakousi kaši*, neproniká vědomí chronologické posloupnosti děje, nýbrž spíše chápání rozčleněností, distributivnosti nebo široce chápané intenzivnosti děje z hlediska okamžiku mluvního aktu. Proto se takové věty vzpírají kvantifikátorům komplexnosti děje. Spíše tedy řekneme *Celý týden jsme sbírali brambory*, ale při množném obnovení distributivnosti *Celé týdny jsme sbírali brambory*; nebo neříkáme obvykle *Celý život se hádávali*, zato je běžné *Tehdy se často hádávali*. Lze potom předpokládat, že v případě děje v minulosti, děje odloženého od okamžiku mluvního aktu, chápaného distributivně, nikoli v posloupnosti svých dílčích momentů, stojícího tedy jakoby kolmo k událostní ose, nemůže nastat ani při přenosu takového děje do přítomnosti případ, že se děj stane aktuálním (**Právě se hádává*); zato v případě vět s iterativem jako *Nosí (právě) na pole čaj s citronem* jsou pro vyjádření aktuálního děje dány předpoklady v tom, že okamžiky opakování děje jsou uspořádány v časové posloupnosti, jsou položeny na ose toku událostí, mohou tedy jeden nebo druhý postupovat s okamžikem mluvního aktu.⁵

Zatímco u dějů nepojatých celostně (imperfektiva) je možno počítat buď s jejich nedokončením, odvrácením a opakováním (např. *Hýřil, hýřil a hýřil*), implikuje ukončenost děje pojatého celostně (perfektiva) referenci o novém dalším ději nebo popř. o důsledcích skončeného děje, pokud děj sám není poslední („definitivní“) — až na emotivně podmíněný typ *Málem jsem mu stoupl na nohu*. Tak např. za větou *Byl přijat do nemocnice* mohou následovat sdělení o léčení pacienta, za větou *Byl přijat v nemocnici* sdělení různá, včetně zprávy o léčení pacienta.⁶

Jednoduchost klasického systému tří základních časů vyhovovala spolehlivě tomu klasickému dialogu, který mezi sebou vedli dva konkrétní mluvčí. V zásadě musí postačovat i složitým potřebám vyspělé společnosti naší doby. Nesmí nás však překvapit zasunutí onoho prostého konkrétního dialogu do pozadí a jeho důsledek — oslabení významu onoho okamžiku mluvního aktu, který nám zatím při výkladu sloužil jako pevné časové rozmezí. Srov. např. souvětí jako *A té chvíle se Marie doví, že se Petr oženil až potom, co jsme byli svědky toho, že otcím byl už pět let mrtev* — složitost zde není dána pouze relacemi mezi časy. Porovnejme též časy v dialogu *Křesla v zeleném* Ludmily Romportlové: *Byli tu z pošty —, řekla, — tatínek přijede. Už dnes?, povídal. Vždycky přijel spíš o den později*; užití minulého času *přijel* zde vytváří kontrast naprosté, průkazné realnosti proti ireálnosti děje budoucího *přijede* — běžná forma vněčasového vyjádření *přijíždí* by takový kontrast nevytvořila.

Známý názorný příklad jakoby neobvyklého okamžiku mluvního aktu poskytuje závazný prézens scénických poznámek, viz např. v českém překladu ze Shakespeara: *Přinášejí mrtvolu krále Jindřicha VI. v otevřené rakvi; šlechtici ozbrojeni sudlicemi ji střeží. — Vystoupí kněžna Anna jako truchlitelka.*

⁵ Názorně v autorově čl. *(Ne)aktuálnost slovesného děje*, SaS 34, 1973, s. 48–51.

⁶ Příklad jsem volil proto, že v novém slovníku *Terminologie zur neueren Linguistik*, Tübingen 1974, se německému čtenáři na variantách věty *Er wurde in das Krankenhaus / in dem Krankenhaus aufgenommen* ukazuje dokonce vidový rozdíl (zřejmě perf. × imperf.), nicméně v češtině se výše uvedený významový rozdíl objevuje i při jediném (zřejmě perf.) vidu.

Děj četných historických románů se rozvíjí z jistého referenčního bodu, který je časově umístěn na začátku děje a s dějem, s jeho rozvíjením postupuje. Bývá pak z hlediska tohoto referenčního bodu časově hodnocen i význam různých časových kvantifikátorů. Ten se obměňuje zase naopak tam, kde referenční bod setrvává v okamžiku mluvního aktu, např. *Nazítrí se král vydal na lov* — minulost z hlediska čtenářova odzírání. Stylisticky málo aktivní slovo *zítra* by tu bylo neobvyklé proto, že je v důsledku své frekvence v běžném denním dialogu už pevně spjato s referencí o budoucnosti měřené vzhledem k okamžiku živého mluvního aktu, kdežto stylisticky vyšší a aktivnější výraz *nazítrí* této spjatosti postrádá. Přešli bychom zde k stylistickým aspektům kategorie času, jak se o výstižně pokusila G. Zolotová.⁷ Na tomto místě je však užitečné konstatovat, že různý referenční bod, potřebujeme-li takový termín pro složitou literární a dramatickou praxi, nijak nenasvědčuje nutnosti hledat v mluvnici vedle pojmu „okamžik mluvního aktu“ ještě pojem jiný. Vždyť okamžik mluvního aktu nelze odtrhovat od původce jazykového projevu, nelze jej abstraktně hledat v minulém ději a ani dvojitý termín není řešením. Ve skutečnosti sám účastník dialogu, původce jazykového projevu, přenáší sebe jako pozorovatele do fiktivních dějů, dějů většinou minulých, ale řídí je i budoucích. Okamžik mluvního aktu může být tedy fiktivně v minulosti, v minulosti chápán jako přítomnost, jíž se jako pozorovatel účastní autor slovesného díla a s ním i čtenář, který byl na čas ze „svého“ času vytržen.

Bylo už řečeno, že časové kvantifikátory, tj. příslovečná určení času, průvodních okolností, míry ap., jsou těsně spjata s vyjádřením základního času určitým tvarem slovesným a v této sémantické neplnosti je jejich význam srovnatelný s deiktickým významem zájmen. Jejich vlastní platnost se vynořuje plně až ve větě, souvisí tedy s časovou charakteristikou predikace. To nás zavazuje k analýze běžného i stylisticky aktivního spojování časových kvantifikátorů s časem predikace, popř. s výzkumem toho, s jakými omezeními se tu setkáváme. První výsledky těchto analýz už naznačily, že souvislost mezi významem času slovesa a významy časových adverbíí je složitější, než se na první pohled zdálo.⁸

Shrnutí

1. Mluvní akt se vlastně rozprostírá, nicméně i tak se skládá z řady mluvních okamžiků. Celá gnozeologicky závažná soustava trojího základního času funguje na základě vytríbené soustavy jazykové, jejímž východiskem je situace „nyní“, tj. v běžných případech situace v nastávajícím momentu mluvního aktu.

⁷ Г. А. Золотова, *Аспекты изучения категории глагольного времени*, Известия Академии наук СССР, серия литературы и языка, sv. 34, č. 3, 1974, s. 248—258.

⁸ Vedle sborníku uvedeného v pozn. 2 srov. např. D. Wunderlich, *Tempus und Zeitreferenz im Deutschen*, München 1970; J. McCawley, *Tense and Time reference in English* ve sb. Fillmore—Langendoen, *Studies in Linguistic Semantics*, New York 1971; J. Edmonds, *Arguments for Assisting Tense Meanings after Certain Syntactic Transformations Apply*, ve vyd. E. Keenana, *Formal Semantics of Natural Language*, Cambridge 1975, s. 351—372; též T. R. Hofman, *La transformation du remplacement du constituant „Passé“ et ses rapports avec le système modal de l'anglais*, *Langages* 14.

2. Z poměrně malého počtu základních forem vyplývá — přes všechno znásobení možností dané příbuznou kategorií vidu — univerzální potíž při interpretaci jazykové kategorie času v případech složitější reference. Tak např. vedle minulého času mohou některé minulé formy vyjadřovat i dotyk s momentem mluvního aktu, třebaže ještě z pozice minus (*Zůstal jsem až doteď*).

3. Vzhledem k sémantické konotaci modalit, kterou nosíva každé slovanské sloveso, není třeba vzdávat se pojetí aktuálnosti slovesného děje viděné z hlediska mluvního aktu. Predikace se slovesem v přítomném čase pro aktuální děj totiž časovou platnost argumentů pro pozice neomezuje, kdežto predikace v jiných časech (a v přítomném pro děj neaktuální) tak činí. Přítomný čas pro děj aktuální nedodává nic k propozici, kterou vyjadřuje a která je celou svou přirozeností v pravém smyslu slova přítomná.

4. V případě minulého děje chápaného distributivně, nikoli v posloupnosti svých dílčích momentů, stojícího tedy jakoby kolmo k událostní ose, nemůže se děj stát aktuálním při přenosu do přítomnosti (**Právě se hádávají*); zato u vět s iterativem (*Nosí na pole čaj*) jsou v časové posloupnosti, v poloze na ose toku událostí dány předpoklady pro vyjádření aktuálního děje.

5. Moment mluvního aktu nelze odtrhovat od původce jazykového projevu a hledat jej abstraktně např. v mimopřítomném ději. V některých případech složité komunikativní situace přenáší účastník dialogu, původce jazykového projevu, autor příběhu ap. sám sebe jako pozorovatele do fiktivních dějů minulých nebo i budoucích a strhává do nich popřípadě i čtenáře.